

Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri

Elvan Eser¹

ORCID-00000-0001-5527-5413

Yusuf Kılıç²

ORCID-0000-0001-8024-8521

Öz

İlk kentlerin kuruluşuyla ilgili birçok görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan birisi kentlerin “Ekonomik (Pazar)” merkezli diğeri ise “Tapınak” merkezli kurulduğu tezidir. Mezopotamya'nın ilk kentlerinin oluşumları konusunda her iki görüşün doğruluğu aynı derecede önemlidir. Nitekim ilk kentlerin pazar merkezli kuruldukları tezi uzun zamandan beri kabul görünürken, yapılan son araştırmalar ve özellikle Göbekli Tepe kazıları kent tapınak etrafında oluştuğuna dair görüşü destekler mahiyete deliller sunmuştur. Buna göre, önce tapınaklar inşa edilmiş ve avcı toplayıcı insan grupları tapınakların onarım ve temizlik işlerini yürütmek için kalabalık gruplar halinde tapınak çevresinde uzun vakit harcamak zorunda kalınca konutlar yaparak yerleşik hayat düzenine geçmiş ve böylece kentlerin kuruluşunu başlatmışlardır. Hâlihazırdaki bilgilere göre ilk örneklerine Mezopotamya'da rastladığımız tapınaklar, şehir merkezinde görkemli yapısıyla; dini, siyaseti ve ekonomiyi tek elden yöneten bir mihenk taşıydı. Öyle ki, tapınak siyaset ve ekonomi idaresinin, eğitim ve öğretim işlerinin, gözlem ve astronomi çalışmalarının yürütüldüğü mekân idi.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Tapınak ve işlevleri

¹ Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO, eeser@pau.edu.tr

² Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi, ykili@pau.edu.tr.

Mesopotamia's First Urban Buildings (Temples) and Their Functions

Elvan Eser³

ORCID-00000-0001-5527-5413

Yusuf Kılıç⁴

ORCID-0000-0001-8024-8521

Abstract

A number of ideas were posed related to urban settlements. One of them holds the claim that the urban settlements rose “Economic (Market)” centered while the other argument defended the idea that the first urban settlements were “temple” centered. In fact, both these views are equally significant in terms of the establishment of the first Mesopotamian cities. Although the idea that the first urbanization movements were market centered has been accepted quite for some time, the excavations in Göbekli Tepe adduce evidences supporting the view that the city was established around the temple. Based on this, the temples were constructed first, and following the building of the temples the hunter-gatherer human groups who spent long time in the temple for the maintenance and cleaning issues had to settle down and thus they commenced the establishment of urbanization. According to our current knowledge, the temples whose first examples are seen in Mesopotamia were the cornerstones with their magnificent structures which ruled religion,

³ Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO, eeser@pau.edu.tr

⁴ Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi, ykilig@pau.edu.tr.

politics and economy in a monopoly. These temples were so significant that they were the unique places where politics and economy were determined, educational works were arranged and observational and astronomical studies were conducted.

Keywords: *Mesopotamia, Temple and Functions*

Giriş

İnsanlık tarihindeki ilk kentlere ilişkin bilgi kaynakları tümüyle arkeolojik kazılar sonucu elde edilen kalıntılar üzerine yapılan tetkik ve yorumlara dayanmaktadır. Buradan hareketle ilk medeniyetlerin özünü oluşturan ve isim babası olan kent (şehir) olgusunun çıkış-daha doğru bir ifadeyle kuruluş- öyküsünü duru bir zihinle irdelemek gerekmektedir. Terminolojik olarak Arapça kökene dayanan medeniyet kelimesi “kentli olan-kentte türetilen” manası taşımaktadır. Netice olarak kent, medeniyetin hem isim babası hem de doğurgan anası olarak karşımıza çıkmaktadır. Peki, medeniyetin gen kökeni olan kent ilk olarak ne için oluşturulmuş ve yaratıcısı olan insanoğluna nasıl bir gaye ile hizmet etmiştir? Bu sorunun yanıtı son derece karmaşık ve birbirinden farklı veya zıt tezlerden oluşmaktadır. Bu noktada beşerin yerleşik düzene geçip toprağa kök saldığı süreç kronoloji ilmi neticesinde Neolitik Çağ olarak adlandırılmaktadır. G. Childe insanoğlunun toprağı, tohumu ve hayvanları evcilleştirip, avcı-toplayıcı nizamdan yerleşik düzene geçtiği bu çağı insanlık tarihi adına Neolitik Devrim olarak adlandırmaktadır⁵. Evet, bu bir devrimdi. Zira insan ve cinsi için yaşam mücadelesinde kendinden kudretli iki olgu vardı. Bunlardan ilki hayvanat olarak adlandırabileceğimiz canlı familyalar iken diğeri de tabiat olaylarıydı. Ayrıca *beyin* her canlı

*Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi Denizli Sosyal Bilimler MYO, El-mek: eeser@pau.edu.tr

**Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü-Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, El-mek: ykili@pau.edu.tr

⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, (Çev. Filiz Ofluoğlu),Varlık Yayınları, İstanbul 2006.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

cins için onları yaradan tanrının eşitliği idi, yani her canlı bir beyine sahipti. Lakin adalet noktasında ibre insandan yana davranmış ve tüm yaratılmışlar içerisinde ona *idrak* bağışlanmıştı. Beşer böylece korteksin⁶ gücüyle insana evrildi. Nitekim insan, canlıların kas sistemine hükmedebilen beynin aynı şekilde onların geleceğini de şekillendirebileceğini fark etmekte mahir davrandı. Böylece insan kendini tüm canlıların üst katına çıkarmış ve onlara hükmedebilme yolunu bulmuştu. Artık evrende tek hükümran bizzat insanın kendisiydi. Öyle ki, insanoğlunun yüz binyılları geçen dünya seyrüseferinde hükmedip, boyunduruğu altında yaşamayı kabul eden diğer varlıkların yaşam vizesi de yine insanın elinden çıkmıştır. Ona başkaldıran diğer tüm varlıklar ise bir şekilde bu mücadele ortamından çekilmek durumunda kalmış ve nesilleri tükenmişti. İnsanoğlunun lehine oluşan tüm bu gelişmelere karşın Yuval N. Harari insanoğlunun toprağı alt ederek ona hükmetmesini yani Neolitik Çağ'ı insanın gönüllü bedensel köleliğe geçiş devri olarak nitelendirmektedir. Nitekim ona göre insan toprağın verimine karşılık kendi özgürlüğünden geçmiş, toprağa ve onun bahsettiklerine kök yoluyla bağlanmıştı. Doğal olarak mücadelenin kazananı belki de insan değil toprak olmuştur⁷. Buradan hareketle denebilir ki, toprak insanı kendine bağlayarak kendisi için çalışan bir çiftçi klan gurubundan daha ziyade yine kendisini şekillendirerek atılıktan kurtaracak, onu bir üst seviyeye taşıyarak, salt toprak ederinden ziyade şehir değerine ulaştıracak bir kolektif güce ulaşmıştı. Yani insanoğlu kendi öz maddesi olan toprak⁸ için çalışır hale gelmişti. Böylece ilk yerleşkeler toprak bekçisi toplumlar tarafından inşa edilmişti. Ancak İngiliz tarihçi Andrew Collins insanı yerleşik düzene geçiren sürecin toprak-insan ilişkisi olduğunu reddetmektedir. Nitekim A. Collins; G. Childe'nin Neolitik Devrim kuramındaki, "*Neolitik Devrim'in başında tarımın hızla yayılması ve beraberinde daha*

⁶ Beyni, üst beyin (korteks) ve alt beyin olarak bölümlendirilmektedir. Korteks bir milimetre kalınlığında, bir kabuk gibi iki beyin yarımküresini kaplar. İnsanoğlu bu korteks kısmıyla okur, düşünür, felsefe yapar, para kazanır. Bu kısım IQ'nun ölçüldüğü ve beyin hücrelerinin %28'lik bir kısmının kullanıldığı yerdir. Daha geniş bilgi için bkz. İsmail Zararsız- Mustafa Sarsılmaz, "Prefrontal Korteks", *Anatomi Dergisi*, Elazığ 2005. (232-237)

⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Yuval Noah Harari, *Sapiens*, (Çev. Ertuğrul Genç), Kolektif Kitap, İstanbul 2015.

⁸ Ve andolsun ki Biz, insanı balçığın (nemli organik ve inorganik toprağın) özünden yarattık. Ve lekad halaknâl insâne min sulâletin min tîn(tînin). (طین من سُلالةٍ من الإنسانِ خلَقنا وألَقَدْ) Kuran-ı Kerim 23/Mu'minun-12.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

yerleşik bir hayat tarzını getirmiş olması, insanlara yeni teknoloji icat etmeleri ve hayatın gizemi üzerine düşünmek için zaman vermiş, bu süreç ilk tapınakların inşa edilmesi ile sonrasında kentlerin ve uygarlıkların kurulmasıyla sonlanmıştır” şeklindeki düşüncesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Ona göre ise ilk olarak tapınaklar inşa edilmiş ve sonrasında bu denli devasa yapıların bakım ve onarımı için bir araya gelen kalabalık insan toplulukları ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle tarımı yaratmıştır⁹. A. Collins’in zihin babası olan Alman arkeolog Klaus Schmidt ise Göbekli Tepe¹⁰ kazıları neticesinde ulaştığı sonuçları şu şekilde izah etmiştir: “Günümüzden yaklaşık 12,000 yıl önce Yukarı Mezopotamya ovalarında dolaşan avcı-toplayıcılar, inanılmaz bir şey yaptı. Göbekli Tepe’de duraksadılar, yerleşik düzene geçtiler ve zamanına göre çok gelişmiş yapılar inşa ettiler. Göbekli Tepe’de bulunan eserler, erken dönem insanları ile ilgili bilgilerimizde bir devrim yaratmıştır: yerleşik teoriye göre insanoğlu önce çiftçilik yapmak için yerleşti, sonra kalıcı yapılar inşa etti. Fakat burada, Yakındoğu’da bulunan kanıtlar yepyeni bir duruma işaret ediyor. Avcı-toplayıcılar tarımla uğraşmaya başlamadan uzun bir süre önce yaşadıkları topraklarda devasa yapılar inşa etmişlerdi”¹¹.

Peki ya asıl olan neydi? İnsan “evcilleştiriyorum ya da ehlileştiriyorum” derken toprağın kölesi mi olmuştu yoksa toprak inançlı kalabalık kitlelerin ihtiyaçlarını karşılamak için insanoğluna hizmet mi ediyordu. İnsan ilk olarak canlı bedenine bir barınak mı inşa etmişti, yoksa ilk inşası ölü bedenini tanrısına ulaştıran bir mezar mıydı? Ayrıca hepsinden ve her şeyden önce bir tanrı mı vardı? Peki ya o neydi ve nerede yaşardı. İnsandaki, tanrı düşüncesinin kökenine dair çalışma yapan birçok bilim insanı en baştan beri tek tanrıcılığın var olduğunu kanıtlamaya çabalamışlardır. Bu düşüncelerini de Gök Tanrıların en ilkel insan topluluklarında bile var olmasıyla açıklamaya çalışmışlardır. Nitekim hemen hemen tüm inanışlarda evreni yaratan ve (gönderdiği yağmurlarla) toprağa bereket veren göksel bir

⁹ Andrew Collins, *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, (Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 66.

¹⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Levent Sepici, *Göbekli Tepe*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2013.

¹¹ Klaus Schmidt, *Batıya Doğru Akan Nehir*, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2012, s. 85.

varlığın mevcudiyetinden bahsedilmektedir¹². Zira onlar için tanrı gökte yaşayan ve gök ile ilgili olan her şeye hükmedendi. İnsanın yeryüzünde tutunabilmesi ise bu Tek Gök Tanrının ya da ondan türetilmiş diğer gök tanrılarının rızasını alabilmesine bağlıydı. Çünkü Tek Gök Tanrı değilse bile Gök Tanrıdan türetilmiş gökyüzünde yaşayan diğer Gök Tanrılar insanoğlunun korkularının ürünüydü. İnsanoğlu için zapturapt altında tutulamayan bu tanrılar; gönülleri hoş tutulmadığı takdirde azap ve ceza verenlerdi. Bu ceza silsilesi içerisinde eken ve ekini için su dileyen toprak bekçisinin yağmur için, yağmur tanrısına yalvarması gerekmektedir. Belki de fırtına tanrısı ve hatta yıldırım tanrısına da aynı oranda yalvarması icap etmekteydi. Nitekim korteks insanoğluna doğa tanrılarını da ehlileştirilebileceği bir yol sunmuştu. Bu *tapınma, itaat, yalvarış ve kurban sunma* şeklinde gerçekleşmişti. Denilebilir ki, ilk insanların acizlikleri neticesinde zihinlerinden yarattıkları pagan dinlerin inanç sistemi, bu dört kural etrafında şekillenmişti. Ve tabii ki, her inanç sisteminin dini ritüelini gerçekleştirebilmesi, ulaşılamayan tanrı için var edilen bir ibadethane ile mümkündü. Nitekim inançları doğrultusunda Tanrılar kendisi için ibadet eden inanırlarını cem oldukları bu ibadethanelerde tespit edebilmekteydi. Böylece ibadethaneler inanç sistemlerinin ilk ve zorunlu koşulu haline geldi. Netice olarak inanan insan toprak bekçisine dönüşmeden bir adım önce tanrılar için toprağa kök salması gerektiğini idrak etti. Böylece inandıkları tanrılar kadar kudretli ve ihtişamlı tapınaklar insanoğlunun hayatındaki yerini aldı. Bu tapınaklar ise kuruldukları mevkileri kentlere dönüştürdüler. Söz konusu kentler de üzerlerinde görkemli anıtlar olarak yükselen bu tapınaklardan aldıkları güçle medeniyeti inşa ettiler.

1-Tapınaklar

Mevcut tarihi bilgiler ilk kent-devletlerinin Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıktığını gösterdiği gibi, bu kentleri oluşturan mimari yapıların genel özellikleri konusunda da önemli fikir vermektedirler. Mezopotamya mimarisinde esasen şehir surları, kanal ve rıhtım

¹² Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, (Çev. Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 61.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

inşaatı gerçekten dikkate değer yapılardır. Bilindiği üzere su kanalları, barajlar, setler ve rıhtımlar aynı zamanda Mezopotamya ekonomisinin can damarlarıydı. Bu nedenle şehrin yöneticileri söz konusu yapıları oldukça sağlam ve gösterişli bir biçimde inşa etmişlerdir. Sumerler sütun, kemer ve kubbe gibi Batı Dünyası'nın ancak binlerce yıl sonra tanıyacağı mimari şekilleri günümüzden 5000 yıl önce başarıyla kullanmışlardır¹³. Ayrıca bunların inşası büyük bir işgücünün ve geniş bir nüfusun varlığını da gerektirmektedir. Aynı zamanda böylesine büyük yapıların inşaatında çalışma, toplumdaki işbölümünün gittikçe kurumsallaştığını göstermektedir. Kısacası insan-doğa ilişkisinin artık insan-insan ilişkisine dönüştüğü bu dönemde oluşan kent-devletleri, aynı zamanda insan düşünce sisteminin de başlangıcını oluşturan mitolojik tasavvurun etkisiyle, kentin ve kent yöneticilerinin de kutsallaştığı bir mekân olmuştur¹⁴. Zira yazı sonrası Yakındoğu'da kent inşa etme düşüncesi, çoğunlukla hâkim seçkinlerin, yerleşim yapıları ile kurulu peyzajlara yönelik siyasi bir mücadelesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim dönemin siyasi erki varlığının ve meşruiyetinin imzası olarak bu binaların inşasına başvuru yapmış ve propaganda amaçlı oluşturduğu yazıtlarında bunlardan övgüyle söz etmiştir. Öyle ki, M.Ö. 8 yüzyılın sonunda yaşamış olan Asur Kralı II. Şarru-kin (Sargon)'in, M.Ö. 3. binyılda Agade'yi kuran Akadlı adasına öykünerek, bugün Horsabad olarak bilinen yerde Dur Şarrukin'i (Şarrukin Kalesi) kurması belki de bu düşüncenin bir ürünüdür. II.Sargon'un pek çok Asur eyaletinin her birini, eyaletin kendi işçi ve zanaatkarıyla birlikte bu inşa projesine dâhil etmeyi başaran etkileyici örgütlenmesi de siyasi erkin örgüt kültürünün lideri konumunda olduğu ve aidiyet duygusuna vurgu yapmak isteyişinin bir yansıması olarak düşünülebilir. Benzer şekilde, Babil hükümdarı II. Nabukad-Nezar da M.Ö. 6. yüzyılın başında mimari ve teknoloji alanındaki pek çok yeniliği bir araya getirerek Babil'in etkileyici kentsel peyzajını yeniden kurup inşa etmiştir. M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısında Urartu kralı II. Rusa'nın devletin bir ucundan diğer ucuna uzanan aynı zamanda bir tür kraliyet alameti işlevi gören özgün bir taş işçiliğiyle pek çok yeni

¹³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitapevi, Bursa 2006, s. 70.

¹⁴ Fikret Mazı, "Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 10, 2008, s. 35-37.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

hanedan kalesi inşa etmesi aynı derecede iddialıdır. Yine bölgedeki Luvice hiyeroglif yazıtlardan öğrenildiğine göre, Kilikya Kralı Adanawalı Azativatas, bugün Karatepe-Aslantaş olarak bilinen yerde bir kale yaptırıp, o da kaleye kendi kraliyet ismini vermiş ve buraya Azativataya demiştir¹⁵. Örneklerde de görüldüğü gibi siyasi erk yazı sonrası dönemde kurulmuş kent merkezlerindeki inşa faaliyetlerini propaganda amaçlı kullanarak siyasi gücünün bir perçini olarak görmekteydi. Böylece gerek itaati altındaki toplulukların idaresini sağlamak ve güven telkin edebilmek gerekse de mücadele halinde olduğu diğer toplumlara korku salabilmek gayesiyle binalar inşa etmiştir. Zira siyasi güç inşa ettirdiği her bir binaya kendi adını ya da soy köküne dayanan ismi vermektedir. Lakin Eski Yakındoğu'da kentlerin mihenk taşı olarak karşımıza çıkan ve asla onu inşa ettiren siyasi erkin adıyla anılamayacak kudrette olan bir mimari yapı vardı ki, o da tapınaklardı. Tapınaklar insanoğlu tarafından sadece inanılan tanrıya atfedilmiş yapılarıdır. Fakat tapınaklar inanç ve adlandırma noktasında inanılan tanrının tekelinde bulunmakla birlikte işlevsellik ve kullanım gayesi noktasında insanoğlunun hizmetindeydi. Nitekim tapınakların, kent-devletlerinin siyasi ve ekonomik merkezleri olarak, kentin tüm yaşamını yönlendirdikleri anlaşılmaktadır. Mezopotamya tarihinde Cemdet Nasr Devri (M.Ö.3100-2900) olarak adlandırılan süreçte henüz “saray” yapısının kullanılmadığı görülmektedir. Böylece tapınaklar yalnızca dini merasim veya ayin yeri olarak kullanılmıyor, aynı zamanda idare ya da mahkeme binası vazifesini de görüyordu¹⁶. Bununla birlikte tarihin ilk toprak sahipleri olan bu tapınaklar, aynı zamanda devletin kendisi sıfatıyla ellerindeki işgücünü kullanmakta, araziye değerlendirmekte, sulama altyapısının bakımını sağlamakta, siteleri surlarla donatmakta ve askeri gücü devşirmektedir. Çok fonksiyonlu bu kurumların her biri, bir rahip tarafından yönetilmektedir. Ayrıca tapınaklar arasında kent hükümdarlarının yönetiminde bulunan kent-tanrısına adanmış, ana tapınak yer almaktadır. Bu hükümdarlar aynı zamanda kent-tanrısının temsilcisi sıfatıyla

¹⁵ Ömür Harmanşah, *Eski Yakındoğu'da Kant, Bellek, Anıt*, (Çev. Fügen Yavuz), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 21-22.

¹⁶ Emin Bilgiç, “Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerlerin Tarihi, Kültür ve Medeniyetleri”, *Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Armağan Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982, s. 93.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

sitelerin başında bulunmaktaydılar¹⁷. Bahsi geçen bu tapınaklara Mezopotamya coğrafyasında, Sumerce isimlendirme ile *Ziggurat* denilmekteydi. Bu *ziggurat*lardan en ünlüsü de *Babil Kulesi*¹⁸ olarak bilinen Babil *Ziggurati*'dir¹⁹. Ayrıca “Basamaklı Kule” de denilen bu tapınak yapısına Mısır’da, Polinezya’da ve Meksika’da da rastlanmaktadır²⁰. Sumerlerin ilk tapınakları (*ziggurat*), elle yoğrulmuş çamur tuğlaların aralarına kat kat katran sürülerek yapılmıştır. *Ziggurat* zemin düzeyinden 10 m kadar yükselmekte, üstü de 1000 m²'e yakındı. Dağın sarp yamaçlarında payandalar, bunların arasında da girintiler vardı, bu girinti ve çıkıntılar binlerce çanak çömlek parçasıyla güçlendirilmişti. Bu parçalar, *ziggurat*'ın çamuru kurumadan, yan yana, diziler halinde çamura sokulmuştu. Bu çanaklar kururken düzeyin birleşik kalmasına yardımcı olurlardı. Dağın tepesinde, kerpiç ve duvarları beyaz badanalı küçük bir tapınak, bir de tanrıların gökyüzünden inmeleri için merdiven vardı²¹. Ayrıca Mezopotamya toplumları *ziggurat*'larını yedi katlı olarak inşa etmişlerdir. Mezopotamya'daki yedi katlı mabet yapısının Hristiyanlık mimarisinde “çan” İslami mimaride ise “minare” şeklinde karşılık bulduğu ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte Mezopotamya *ziggurat*'larının her bir katında bir renk kullanılmış olması ve bu renklerin Mezopotamya'da hâkim bulunan yedi gök tanrıyla ilişkilendirilmesi de dikkate değer bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır²². Mezopotamya kent-devletlerinin merkezinde kale gibi yükselen bu tapınaklar “Bakır Çağı” boyunca rahip kralların gücünün bir göstergesi olarak yorumlanabilir²³. Kralların yaşadığı yer ve tanrıların evi sayılan tapınakların çokluğu

¹⁷ Hamza Ateş-Soner Ünal, “Devlet’in Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu’nda İdari Hayat”, *Bilgi Dergisi*, S. 8. 2004, s. 34. (21-42)

¹⁸ Daha geniş bilgi için; bkz. *Tevrat*, Yaradılış, 11-1/9, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2009, s. 10.

¹⁹ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.32.

²⁰ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 91-92.

²¹ G. Childe, *a.g.e.*, s. 105.

²² Yusuf Kılıç-Elvan Eser, “Eskiçağ Düşüncesi ve Kutsal Kitaplarda Yedi Sembolizmi”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/11 Summer 2016, s. 88. (77-98)- Ayrıca James P.-Sluijs M. A. V., “Ziggurats, Colors and Planets: Rawlinson Revisited”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 60, 2008. (57-79)

²³ Frederic C. Lane-Eric F. Goldman-Erling M. Hunt, *The World's History*, Harcourt Brace and Company, New York 1954, s. 31.

ve taşıdıkları önem, Mezopotamya kentlerine büyük dini bir metropol kimliği kazandırmıştı. Hatta bu kentlerin içinde tanrının ikametgâhı olan tapınağı bulundurması için kurulduğu bile illeri sürülmüştür. Tapınaklar bu yüzden kentin merkezinde yükselerek kentin kalbi olarak vasıflandırılmışlardır²⁴.

1.1.Tapınakların Ekonomik İşlevleri

Anıtsal kamu yapıtlarının varlığı yalnızca kentleri köylerden ayırmakta kalmamış aynı zamanda topluma ait artık ürünün kentlerde toplanmasını da simgelemiştir. Tapınak, çevresinde yer alan depolar, zanaatkârların çalıştıkları atölyeler, rahiplerin kaldıkları odalar ile birlikte büyük bir üretim merkezi ve tahıl ambarı görünümündedir²⁵. Netice olarak şehrin ekonomik yapısı bu tapınak (*ziggurat*)ların çevresinde şekillenmekteydi. Nitekim maharetli dokumacılar, taş ustaları ve zanaatkârlar tapınak etrafında konuşlanmış dükkânlarda iş imkânı bulmaktaydılar. Ayrıca bu esnaflardan bazıları savaşlar sırasında esir düşmüş olan köleleri, kendi emirleri altında zanaat işlerinde çirak olarak kullanmaktaydılar. Bununla birlikte bu zanaat işlerinde yetenekli bulunmayan köleler ise özgürlüklerinin bedelini, çocuklarını tapınaklara, tanrı hizmetine adanarak ödemekteydiler. Serbest statüde bulunan bireyler ise tanrıya ve tapınağa olan bağlılıklarını elde ettikleri ekonomik gelirin fazlasını tapınağa bağışlayarak gerçekleştirmektedirler²⁶.

Mezopotamya kentlerinin özneliğinden yola çıkarsak, ilk doğu kentleri, kendilerini yaratan ve toplum sorunlarına çözüm getiren başarılı kişileri yüceltmişlerdir. Yönetici kadroların sağladıkları örgütlenmenin merkezi karakteri ve tek elden yönlendirilen ilişkiler, onların kutsallaştırılmasına yol açmıştır. Ayrıca başarının karşılığı elde edilen ve tapınağa sunulan ürün fazlasının muhafazası ve başka işler için kullanılması, rahipler sınıfını ortaya çıkarmıştır. Anıtsal tapınakların ve yapay tepelerin yükselişi de merkezi bir örgütlenmeyi nitelemektedir. Netice olarak dinsel sembolizm, kentlerin kuruluşunda her şeyden önde

²⁴ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.34.

²⁵ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 12.

²⁶ F. C. Lane-E. F. Goldman-E. M. Hunt, *a.g.e.*, s. 32.

gelmektedir. Bu kentlerin merkezi, kent tanrısının ve diğer tanrıların tapınaklarını içeren bir kaledir²⁷. Burada tapınak hem dinsel birimi hem de ekonomik birimi oluşturmaktadır. Tapınakta ortak mülk arazileri, yani işlenmesi için topluluğun üyelerine paylaştırılan topraklar bulunmaktadır. Kentsel yaşantıda ise belirli bir eşitliğin olduğu görülmektedir. Tapınağın en önemli kurallarından biri ise, bir kimseye herkesin yararına sunduğu becerisi karşılığında kendini besleyecek toprak parçasının verilmesi olarak nitelendirilebilir²⁸. Bu dini yapılara yüklenen iktisadi ve siyasi roller, temelde *monark*'ın idari, hukuki ve iktisadi otoritesinin somutlaştığı ve tekelleştiği yerler olarak iktidarı ve onun maddi gücünün kaynağı olan ekonomiyi şahsına münhasır kılma düşüncesinin birer ifadesi olarak yorumlanabilir²⁹.

Tapınakların mal varlıkları arasında; ambarlarında depolanan tüketim malları (tahıl, yün vb.) tapınakların denetimleri altındaki geniş tarım toprakları, zenginlerden günahlarının kefaleti olarak toplanan ve tapınak kâtipleri tarafından bankaların finans sisteminin işleyişinde olduğu gibi dışarıya yüksek faizle borç verilen altın ve gümüş bulunmaktaydı³⁰. Bilindiği gibi, para sistemi gelişmediği için bankacılık sisteminde verilen ve alınan meta altın ve gümüş üzerinden gerçekleşmekteydi³¹.

Tapınakların ambarlarında muhafaza edilen ürün başlıca üç amaca hizmet etmiştir. Bunlar:

1. Sayıları gittikçe artan yönetim ve bilim alanlarında uzmanlaşan din adamlarının beslenmesinde kullanılması.

2. Yeni tapınakların yapılması ve döşenmesi ayrıca büyük sulama işlerinde çalışanların araç-gereç hatta yiyecek giyecek gereksinimlerini karşılamak için kullanılması.

²⁷ F. Mazı, *a.g.m.*, s. 36-37.

²⁸ Rana A. Aslanoğlu, *Kent İlkim ve Küreselleşme*, Ezgi Kitapevi, Bursa 2000, s. 16.

²⁹ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.34.

³⁰ S. Aktüre, *a.g.e.*, s.6.

³¹ F. C. Lane-E. F. Goldman-E. M. Hunt, *a.g.e.*, s. 32.

3. Toplum dışı saldırılara karşı oluşturulan askeri sınıfın beslenmesinde kullanılması³².

Tüm bunlarla birlikte toplumun ve ekonominin yönetimini elinde bulunduran rahip krallar sadece çiftçilikten ya da tarımdan elde edilen gelirin kontrolünü üstlerine almamışlardı. Aynı zamanda onlar ticaretin de en etkin karakterleriydiler. Bilindiği gibi Mezopotamya coğrafyası taş, kereste ve maden yönünden büyük bir kıtlık içerisindeydi. Ancak dini ve siyasi varlıklarının bir noktada kontrol mekanizmasını oluşturan ayrıca tanrılara olan muhtaçlıklarını ve şükranlarını dillendirebilmek gayesiyle her biri bir diğerinden daha gösterişli ve yüksek inşa edilmesi gereken *ziggurat*ları yapabilmeleri için bu materyallere büyük bir ihtiyaç duymaktaydılar. Nitekim bunların temini ise sadece ticaret yolu ile mümkün olmaktaydı. Böylelikle rahip krallar *teokratik sosyalizm* sisteminin bir getirisi olarak bölge halkının tapınaklara bağışladıkları ürün fazlasını ticarete bir takas metası olarak kullanarak elde edilen tarımsal fazlayı uzak memleketlerdeki taş, kereste ve madenle devşirmişlerdir. Bu amaçla da kalabalık tacir guruplarını Doğu Akdeniz kıyılarındaki Fenike memleketine kadar yollayarak bölgedeki değerli sedir ağaçlarına sahip olabilmeyi amaçlamışlardır³³. Ayrıca tanrının gelirleri arttıkça, bahsi geçen gelirin muhasebesini tutmak da güçleşmekteydi. Bu yüzden rahip yöneticiler yeni bir yazı ve rakam düzeni geliştirmek zorunda kaldılar, böylece yazılı kayıtlar hem rahip yöneticilerin kendi aralarında, hem de kendilerinden sonra gelenlerce anlaşılabilirdi. Bu uğraşlarını kolaylaştırmak için de muhasebe kuralları ve geometri kuramları geliştirmek yoluna gittiler³⁴.

1.2. Tapınakların Eğitim-Öğretim İşlevleri

Mezopotamya coğrafyasının muazzam yapıları olan tapınakların medeniyet tarihine katkısı salt dini, siyasi ve ekonomik işlevleriyle sınırlı kalmamıştır. Tüm bunlarla birlikte belki de en büyük getirileri tarihi dönemlerin yazılı sürece geçişini sağlayacak olan çivi

³²Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluklardan Uygur Topluma*, V Yayınları, Ankara 1991, s. 206.

³³F. C. Lane-E. F. Goldman-E. M. Hunt, *a.g.e.*, s. 32.

³⁴G. Childe, *a.g.e.*, s. 107.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

yazısının yaratıcı kurumu olmalarıdır. Zira “Sumer Çivi Yazısı”nın icadı hikâyesi ile insanoğlunun medeniyeti oluşturma hikâyesi birbiriyle tamamen örtüşmektedir. Bu yüzden çivi yazısı olarak bilinen tüm sistemlerin en eskilerinin, medeniyetin başladığı bölge olan Mezopotamya’da inkişaf etmiş olması hiç de şaşırtıcı değildir³⁵.

Sumerler M.Ö. 3. binyılda yaratmış oldukları şehir medeniyetlerinde “teokratik devlet sosyalizmi” denilen bir rejimle idare olunuyorlardı. Bu rejim temelinde tapınak ekonomisine dayanmaktadır. Bu sisteme göre insanlar da dâhil olmak üzere her şey tanrının malı olarak görülmektedir. Nitekim insanlar tanrılar için çalışıyor ve kazançlarını da tapınakta birleştiriyorlardı. Herkes elde ettiği ürünü tanrının evine yani tapınağa getirip teslim ediyor, rahipler de her vatandaşın teslimatını tabletlere resmediyorlardı³⁶. Zira tanrının alış verişinin, kazancının izini yitirmemek için rahip ne kendi belleğine ne de kendi özel buluşlarına güvenemezdi. Zira rahip, ebedi değildi; her insan gibi ölecekti, oysa üyesi olduğu kuruluş hizmet ettiği tanrı gibi, ölümsüzdü. Efendisine borçlar ödenmeden, rahip ölebilirdi, oysa bir başka rahip bu alacakları toplayabilmeliydi. Tanrının vekili, bu nedenle, kime, kaç kap tohum verdiğini, hangi türden kaç koyunu hangi çobana teslim ettiğini bilmeliydi. Üstelik bu kayıtlar öyle tutulmalıydı ki, yalnızca yazan rahip değil, tüm rahipler okuyup anlamalı, en önemlisi de tüm bu gelir-gider tablosunun bir nüshası kralın elinin altında bulunmalı ve tanrının işlerinin yolunda gitmesini sağlamalıydı. Kısacası, sosyal bir iletişim yöntemi olan yazı, kökende tapınakların muhasebe hesaplarını tutmak için geliştirilmişti³⁷.

Böylece Sumerler tapınak ekonomisinin zorunluluğuyla *Piktografik* yazıyı yani resim yazısını icat etmişlerdir. Daha sonraları ise resim yazısından şekil evrilerek hece yazısına dönüşmüş netice olarak “Sumer Çivi Yazısı”nın icadı gerçekleşmiştir. Ayrıca çivi yazısı bir sistem olarak çeşitli dil guruplarının tanınip sınıflandırılmasına olanak veren bir iç değişim

³⁵ Yusuf Kılıç, “Eski Ön Asya Toplumlarında Yazı ve Dil Etkileşimi”, *Pamukkale University Journal of Social Institute*, S. 4, 2009, s. 125.

³⁶ Füzün Kinal, “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 12-13, 1969, s. 5.

³⁷ G. Childe, *a.g.e.*, s. 130-131.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

geçirmiştir. Bu değişimin en önemli ayağı fonetik yazıya geçiş olmuştur. Böylece bir kelimeyi okunuşuna karşılık gelen işaretlerle yazma olanağı doğmuştur³⁸. Ancak tam 2000 yıl süren basitleştirme sürecinden sonra bile, çivi yazısı sistemini oluşturan işaretlerin sayısı 600 ile 1000 arasına indirgenebilmiştir³⁹.

Netice olarak denilebilir ki, yazının icadının nedeni tamamen ekonominin idaresi olup hiç bir şekilde edebiyat yapmak, kahramanlık destanları yazmak veya başka bir gayesi yoktur. Bunun aksine yazı tamamen ekonomik ihtiyaçların karşılanması yani hesapların tutulması endişesiyle icat edilmiştir. Nitekim Sumer ülkesinde Uruk kentinin büyük tapınağının bulunduğu yerde keşfedilen ilk kil tabletler, tahıl çuvalları ve büyükbaş hayvanların listelerinden oluşmakta olup tapınağın her tür muhasebesini sunmaktadır. Yine Uruk'ta Uruk kültür evresinin (M.Ö. 3200-3000) sonlarına doğru yapılmış olan bir tapınakta üzerine *piktografik* figürler, çizgisel resimler ve rakamlara benzeyen işaretler kazınmış kil tabletler bulunmuştur. Başka kentlerde de benzeri bulunan bu tür tabletlerin rahiplerin, meslektaşları ve ardılları tarafından anlaşılacak şekilde kayda geçirildikleri tapınak gelir ve giderlerini kapsayan zamanın muhasebe defterleri olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla ilk yazılı metinler ziraat hesaplarından oluşmaktadır. Bu yazı gelir ve gider muhasebesinin tutulduğu tapınakta, görevli rahipler tarafından icat edilmiş ve kentleşmenin gittikçe artan ekonomik gereksinimleriyle birlikte gelişmiştir⁴⁰.

Yazının icadı ile birlikte düşünsel ve sosyal süreçlerin kayıt altına alınması gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle, yazı, yönetsel hayatı sistematize etme aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Monarşik sistemlerde kralın kişisel mülkü sayılan ülke topraklarından hasat edilen, ambara konan veya önceden ayrılan ürünlere ilişkin bilgilerin saray arşivlerinde kayıtlı tutulması ve uyrukların durumlarının belirlenmesi gerekliliği, yazının idari yaşama dâhil olmasına zemin hazırlamıştır. Bu gereklilik de günü gününe kayıt

³⁸ Recai Tekoğlu, "Yazının Tarihi ve Anadolu'ya Gelişi", *Aktüel Arkeoloji*, S. 36, 2013, s. 21.

³⁹ G. Childe, *a.g.e.*, s. 133.

⁴⁰ Y. Kılıç, *a.g.m.*, s. 127.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

tutan önemli bir *yazıcılar bürokrasisinin* ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu yazıcılar bürokrasisi, söz konusu işlevlerinden dolayı da zamanla toplumda giderek artan bir etkiye sahip olmuştur. Daha sonraları da bu bürokratik yapılaşma çeşitlenerek artmış, saray ve taşrada görev yapan kalabalık yazıcı toplulukları bu üst düzey bürokratlara bağlı olarak çalışmaya başlamışlardır. Bu yazıcı memurların asli görevlerinden biri de vatandaşların durumlarını ve sahip olunan beşeri ve maddi kaynakları kayıt altına almaktır⁴¹.

Bu noktada üzerinde durulması gereken konu ise bahsi geçen yazıcılar sınıfının nasıl yetiştirildiğidir. Bilindiği gibi tapınak, şehir merkezinde görkemli yapısıyla; dini, siyaseti ve ekonomiyi tek elden yöneten bir mihenk taşıydı. Ancak görev ve yetkileri bunlarla sınırlı değildi. Zira Mezopotamya topluluklarının eğitim alanında atıkları her adımında tapınağın tesirini görmek mümkündür. Nitekim Sumercesi *é.dub.ba* olan ve “tablet evi” olarak tercüme edilen okul, devlet memurlukları için yazıcı yetiştirmenin yanı sıra eğitim merkezi olarak da daha geniş bir amaca hizmet etmekteydi⁴². Lakin B. Landsberger, Sumer okullarının tamamıyla tapınak bünyesinde olduğu fikrine karşı çıkmakta ve *é.dub.ba*’ların laik kurumlar olduğunu söylemektedir⁴³. Nitekim yapılan arkeolojik çalışmalarda da bazı okulların tapınağın dışında olduklarını göstermiştir. Muhtemeldir ki, burada bulunan okullarda yetişen kâtipler daha ziyade ekâbir sınıfın şahsi yazışmalarını ve hesap işlerini takip etmekteydi. Şu halde Sumer okullarının modern zamanın eğitim kurumlarında olduğu gibi meslek edinme gayesiyle çalıştıkları söylenebiliriz. Nitekim eğitimlerini bitiren bireylerin büyük bir kısmı tapınaklarda ve saraylarda yazıcılık görevi üstlenmişlerdir⁴⁴.

Mezopotamya eğitim sisteminin yapısal durumuna bakılacak olursa; öğrenciye “tablet evinin oğlu”, öğretmene “okulun babası”, üst sınıf öğrencilere de “büyük kardeş” denilirdi.

⁴¹ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.34-35.

⁴² Joan Oates, *Babil*, (çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2004, s. 172.

⁴³ Benno Landsberger, “Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 3, S. 2, Ankara 1945, s. 146.

⁴⁴ Samuel N. Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, (çev. Muazzez İlmiye Çığ), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 2.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

Dayak ve ceza serbestçe kullanılırdı ve kırbaçtan sorumlu bir kişi vardı. Bu durum aşağıdaki ifadelerden net bir şekilde anlaşılmaktadır.

“Edubba’nın genç oğlu

Ödevini doğru yapmamışsa

Büyük kardeş ve babası onu döver”⁴⁵.

Öğrencilerinin çoğunluğunu zengin ailelerin çocuklarının oluşturduğu Mezopotamya okullarında öğretim zorunlu ve genel değildi. Nitekim E. Memiş’in aktardığına göre; 1946 yılında Nikolaus Schneider o döneme kadar yayınlanmış olan 1000 kadar tapınak belgesinden 500 kadar yazıcının ismini tespit etmiştir. Elde edilen bu bilgi ışığında yazıcıların çoğunun babasının ismine ve meslek bilgilerine ulaşılmıştır. Schneider’in ulaştığı bu bilgilere göre, yazıcıların babaları; vali, elçi, tapınak idarecisi, askeri memur, gemi kaptanı, yüksek vergi memuru, rahip, müfettiş, işçi başı, kâtip, arşivci, muhasebeci gibi meslek gruplarına dâhillerdi. Ayrıca bu belgelerde dikkate değer bir diğer nokta ise elde edilen kayıtların hiç birinde bayan yazıcı adına rastlanmamasıdır. Bundan dolayı Mezopotamya okullarında sadece erkeklerin eğitim aldığı düşünülebilir⁴⁶. Ancak istisnai bir biçimde Eski Babil Devleti’nin meşhur kralı Hammurabi ile valisi Şamaş-Hazir arasında yapılan haberleşmeyi sağlayan Mari Mektupları’nda yazıcı kadınların ismi zikredilmektedir. Şu halde en doğru tespit erkek okumuşların, kadın okumuşlardan sayıca fazla olduğu yönündedir⁴⁷.

Ayrıca prenslerin eğitimine büyük önem verildiği görülmektedir. Nitekim III. Ur Hanedanlığı’nın ikinci kralı Şulgi, bir kasidede bilgi sahibi olduğunu şöyle ifade etmektedir.

“ben Nisaba’nın (Umma şehrinin tanrıçası) akıllı kâtibiyim

kahramanlığım gibi

⁴⁵ J. Oates, *a.g.e.*, s. 173.

⁴⁶ S. N. Kramer, *a.g.e.*, s. 2-3.

⁴⁷ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 65.

*kudretim gibi hikmetim de tamdır*⁴⁸

Mezopotamya okullarının genel tedrisat fonksiyonlarına baktığımızda, onlar öğretim için var olan bilgileri topluyor, düzenliyor ve bir yönteme göre öğrencilere aktarıyordu. Gerçekten de öğrencilerin eğitimi sadece okuma ya da yazma ile sınırlandırılmış değildi; beklenen işlevleri yerine getirebilmeleri için; matematik, tıp hatta simya ilimlerini de bilmeleri gerekmektedir. Ayrıca aritmetik, geometri ve astronomi uygulamaları ile kronoloji alanlarında da uzmanlaşan öğrenciler bulunmaktaydı⁴⁹. Bunlar içerisinde bilhassa astronomi çalışmalarının temelinde dini faktörün ön safhada olduğu da bilinmektedir.

1.3. Tapınakların Rasathane İşlevleri

Özellikle üzerinde çok düşünülen Mezopotamya astronomisinin ilk devirlerinde dini, mitolojik ve kozmogonik bir yapının yanı sıra astrolojik bir temele dayandığını söylemek mümkündür. Mezopotamya’da ilmin doğuşunda genel olarak kehanetin yani gelecek olayları önceden belirlemenin büyük önem taşıdığı görülmektedir. Kehanet bahsinde en büyük rolü astronomi üstlenmektedir. İlkel vasıflar taşıyan Mezopotamya astrolojisi başlıca dört kısma ayrılmaktadır. Bu dörtlü sınıflandırma, dört gök tanrısına dayanmaktadır. Bunlar; ay tanrısı NANNA (Sin), güneş tanrısı UTU (Şamaş), aşk ve savaş tanrıçası İNANNA (İstar) ve fırtına tanrısı İM (Adad)’dir. Görüldüğü gibi astronomi faaliyetlerinde, dini bir vasıf olarak tanrılar önemli rol oynarken, ilmi olarak da gökyüzünü ve tabiat olaylarını temsil eden tanrılar aracılığıyla kehanet amaçlı meteoroloji bilimi gelişim göstermiştir. Astrolojinin kehanet misyonu diğer kehanet bahislerinden oldukça büyük bir fark göstermektedir. Zira dini kehanetler ya da rüya yoluyla elde edilen kehanetler genellikle kişi bazlı tahmin ve tesirler gösterirken, astrolojik kehanetler tümüyle toplumu ilgilendiren bir vasıf taşımaktadır. Astroloji bu bahiste sadece krala ya da devlet idaresinin en üst düzeyindeki kişiye yönelik bireysel tahmin getirmek amacını gütmekteydi. Çünkü yaygın olan inanışa göre, hükümdara

⁴⁸ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁹ Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Buke Yayınları, İstanbul 2002, s. 22.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

ilişkin konular ister istemez toplumun bütününü ilgilendiriyordu. Ayrıca kehaneti tevdi edecek olan tanrıların gözünde de hükümdar ulusunun temsilcisiydi. Böylece astroloji; savaş ve barış, tahta çıkış, sülale değişiklikleri, kıtlık, salgın hastalık, isyan, mahsul durumu ve taşkın gibi önemli olaylar ile kamusal vakaların da habercisi olarak kabul edilmekteydi. Bilindiği gibi Mezopotamya inancına göre gökler tanrıların meskenidir. Böylece yıldızlar ve yıldız kümeleri tanrıları ve onların faaliyetlerini temsil etmektedir. Bunun getirisi olarak astronomi de tıpkı astroloji gibi dini unsurlarla ve mitolojiyle karışmış durumdadır ve tanrılara ulaşmak onların mekânsal tespitlerini yapmak amacıyla başlatılan bu faaliyetler zamanında ve ardında bilim dünyası için büyük çığırar açacak olan adımlar olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁰.

Mezopotamya coğrafyasında astronomi ve özellikle astroloji ile uğraşan bilim insanlarının büyük bir saygınlığa sahip oldukları görülmektedir. Bölgede astronomiye dair en geniş kayıtlar Ninova Kütüphanesi'nde ele geçirilmiştir. Burada daha önceki tabletlerin birer kopyası olan ve “Göksel Kehanetler”, *enuma Anu Enlil* “*Ne zaman Anu ve Enlil...*” sözleriyle başlayan en az 70 tablet bulunmuştur. Bu tabletlerden 23 tanesi ay ile ilgili kehanetlerde bulunmaktadır. Ayrıca gök gürlemesi, yağmur, dolu, deprem gibi göksel ve meteorolojik olayların yanı sıra kral ve devlet işleriyle ilgili olarak da kehanet bilgileri içeren tabletler mevcuttur. Nitekim Ninova arşivinde memleketin dört bir yanına yayılmış olan ve başkente düzenli olarak rapor yollamakla yükümlü yüzlerce görevlinin bulunduğu dair kayıtlara rastlanmıştır. Bu durumu ele geçen bir tabletteki iki cümlelik ifade açık bir biçimde izah etmektedir:

“Kral bana emir verdi: Gözle ve ne olursa söyle! Ben de bu yüzden, efendim kralımın bilmesi uygun olan, iyi haberler taşıyan ve kralım için hayırlı olan ne varsa rapor ediyorum”

⁵⁰ Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK. Basımevi, Ankara 1991, s. 323-410.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

İlave olarak Ninova raporları sayesinde astronomi uzmanlarının devlet kararlarında ve siyasi erk üzerinde ne denli etkin olduklarını anlayabilmek için tabletteki şu cümleyi vermemiz gerekmektedir:

“Eğer Jüpiter gezegeni tutulma sırasında mevcutsa, bu kral için iyidir çünkü sarayda kralın yerine başka önemli biri ölecektir. Dolunay geçmeden baş yargıç öldü”⁵¹.

Ayrıca astronomi ve astroloji çalışmalarının salt dinsel bir amaç ya da gök hareketlerini tespit veyahut tanrısal vahiy amaçlı yapılmadığını da dillendirmek gerekmektedir. Söz konusu bu bilimsel çalışmaların belki de en önemli gayelerinden bir diğeri de ekonomik kaygılardı. Zira tarım ekonomisine dayanan Mezopotamya toplumlarında ekim-hayat zamanının tespit edilebilmesi için mutlaka yıldız hareketlerinin iyi incelenmesi gerekmektedir. Bunun içindir ki, Sumerli araştırmacılar astronomi çalışmalarının neticesinde takvim kavramını oluşturmuşlardır⁵². Sumerlere ait ilk takvim çalışmaları “ayın döngüsü” temel alınarak yapılmıştır. Ayrıca Sumer toplumunun sosyal hayatında tarımın ne denli büyük bir öneme sahip olduğu takvim sisteminde aylara verilen zirai isimlerden rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Nitekim Sumer takvim sisteminde “sulama kanalının açıldığı ay”, “pullukla sürme ayı”, “hasat ayı” gibi isimlendirmelere gidilmiştir. Bunlarla birlikte Sumerli kronoloji bilgileri beklenmedik bir olayla karşılaşılması durumunda kullanılabilmesi için takvim sistemlerinde 13’üncü bir ay daha temin etmişlerdir⁵³.

Diğer taraftan insanların dört mevsim tarım yaptığı nehir kenarındaki verimli araziler zaman zaman nehirlerin taşması sonucu 80-100 km sağa ve sola taşmakta böylece taşkın getirdiği materyal kil, silt ve kum birikintileri yüzeyi kaplamaktaydı. Fakat gelen materyal iyi bir ürün yetiştirme ortamı hazırladığı gibi, çiftçilerin tarlalarının sınırlarının kaybolmasına da neden olmaktaydı. Böylelikle zamanla Sumer toplumunda toprak anlaşmazlıklarının meydana

⁵¹ J. Oates, *a.g.e.*, s. 188-190.

⁵² İbrahim Ortaş, “Bilim Tarihi İçinde Tarım Tarihinin Yeri ve Önemi”, *Üniversite ve Toplum Dergisi*, C. 5, S. 1, 2005, s.10.

⁵³ F. C. Lane-E. F. Goldman-E. M. Hunt, *a.g.e.*, s. 43-44.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

geldiği görülmektedir. Bunun bir getirisi olarak da bu tür sorunlar *ziggurat* merkezli Sumer araştırmacılarının geometri çalışmalarını kaçınılmaz kılmıştır. Böylece M.Ö 3000 yıllarında Sumerlerin tarlaların alanlarının her iki kenarını birlikte hesaplamasıyla dikdörtgenin alanının hesaplanabilmesi için doğru formülü kullandıkları anlaşılmaktadır⁵⁴. Böylece tuğla mimarisi uygulamalı matematik bilimine büyük bir katkıda bulunmuştur. Zira tuğla yığını düz kenarlı yığınların oylum ölçüsünün en güzel örneğidir. Eski tuğlalar tam bir eşkenar biçiminde olmamakla beraber, yığındaki tuğla sayısı üç kenardaki tuğlaların sayısının çarpımıyla bulunabiliyordu⁵⁵.

Sayı saymanın ise en eski insan toplumlarına dek uzandığı düşünülmektedir. Gerçi bugün bazı ilkel kabileler ancak beşe kadar sayabilmektedirler. Anlaşılan insanlar ilk önce parmaklarıyla saymaya başlamışlardır. On sayısının *u* diye söylenen Sumerce adının tam olarak “parmaklar” anlamına geldiği bilinmektedir⁵⁶. Bunun sonucu olarak da birden ona kadar sayıların ayrı isimler taşıdığı ondalık (*desimal*) yöntem yaygınlaşmıştır. Ayrıca Erek ve Cemdet Nasr Dönemleri’nde bulunan en eski hesap yazıtlarında sayılar görülmektedir. Oysa başka kentlerde bulunan ve herhalde daha sonraki yıllara ait olan metinlerde, bu rakamların değerleri şöyledir: B=1, 0=10, D=60, O=600. Böylece önce Sumerler sonra da Babiller tarafından, uygarlıkları süresince kullanılan ve altmışlık sistem denilen (*seksagesimal*) yöntem bulunmuştur⁵⁷.

Görüldüğü gibi Sumerler onlarla, yüzlerle, binlerle saymak yerine, 60 tabanında karar kılmışlardı. Varlıkları ve nesnelere altmışar ve altmışın katlarıyla öbeklemişlerdir. Bir sayı sisteminin tabanı olarak altmış belleğe epeyce yük getiren bir sayıdır. Çünkü 1 den 60 kadar sayıları karşılamak için altmış ayrı sözcüğün ya da imin bilgisini gerektirir. Ama Sumerler belleği rahatlatmak için farklı altmışlı birimlerin (1, 60, 60², 60³, ...) arasına ara sahanlık olarak on ekleyip güçlüğü aşmışlardır.

⁵⁴ İ. Ortaş, *a.g.m.*, s.10.

⁵⁵ G. Childe, *a.g.e.*, s. 72.

⁵⁶ Georges Ifrah, *Rakamların Evrensel Tarihi*, C. 1, Alfa Bilim Yayınları, İstanbul 2016, s. 231.

⁵⁷ G. Childe, *a.g.e.*, s. 137-138.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başy. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

Atmışlı sistemin kökenine bakılacak olursa bu konuda elimizde çok az veri olmasına karşın Aşağı Mezopotamya’da Sumerlilerin egemenliğinden önce bir, hatta birçok yerli halkın varlığından haberdarız. Nitekim bu yerli halk ve Mezopotamyalı olmayan Sumerlerden mürekkep oluşan bu yeni kültür bakiyesi bu iki kültürün bildiğimiz ortak yaşamlarını kurmadan önce 60’lı sistemden farklı birinin beş tabanının diğerinin ise on iki tabanını kullandığı olasıdır. Sumer dilinin sayı adlarına bakıldığında bu iki sayı sistemi (5’li-12’li) açıkça görülmektedir. Bu sözlü sayı sisteminin, gördüğümüz gibi, ilk on sayısı şunlardır;

Idiş ve geş, 2 min, 3 eš, 4 limmu, 5 iá, 6 áš, 7 imin, 8 ussu, 9 ilimmu, 10 u

Burada beş tabanının izleri açık bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Çünkü 6,7 ve 9 sayılarının adları bu tabana dayalıdır.

5 *iá*

6 *áš* = á.š < (i-) á.š = iá.š (ge-) š = iá.geš = 5 + 1

7 *imin* = i.min < i (á-) . min = iá.min = 5 + 2

8 *ussu* = ?

9 *ilimmu* = i.limmu < i (á-) . limmu = iá.limmu = 5 + 4

başka bir deyişle Sumer sayı sistemi yok olmuş beşli bir sayı sisteminin izlerini taşımaktadır⁵⁸.

Altmış sayı sistemi mistik ve dini gerekçelerle mi seçilmişti sorusuna evet cevabını verebilmek mümkündür. Zira Sumerlerin ilk dönemlerinden beri Mezopotamya’da kutsal sayıların varlığı bilinmektedir. Bu kutsalın da matematiğin içerisine yerleştiğini görebilmek mümkündür. M.Ö. III. binin başından itibaren Yer Tanrısının oğlu Tanrı Lagaş’ın tapınağına 50 sayısının atfedilişi, eski çağdan beri sayının “kurgusal” yanının geliştirilmiş olduğunun kanıtıdır. Akadlarla birlikte, sayı simgeciliği Babil düşüncesine adın, bireyin ya da eserin temel bir ögesi olarak girmiş ve sayılar oynamaları beklenen bilimsel rolün yanı sıra, Mezopotamyalıların kavradığı biçimiyle dünyanın düzenlenişinin içine yerleşmiştir. Sumer

⁵⁸ G. Ifrah, *a.g.e.*, s. 232-233.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

kozmogonisinde ilk iki varlık yukarının ya da “göğün” bütünlüğü (An- Šar) ile aşağının ya da “yerin” bütünlüğü (Ki-Šar), ilk tanrıları meydana getirmek üzere birleşmişlerdir.

Öte yandan Sumerce derece *geš* diye okunur ve tam daire (360°) 1/360’ı birim = 1 olan derecelere bölünür. O halde 1 sayısı erkek betimlemek, böylece eril işlevlerin adlarını belirlemek için kullanılmıştır. Üstün bir sayı olan 60’ı ele alırsak onun da aynı *geš* sesi taşıdığını görürüz. Bu üstün birim yukarının tanrısına, gök’e atfedilir. Bu tanrının adı da onu tanrısallık olarak, Gök olarak tanımlayan resim yazı iminden ötürü bir çeşit yıldızla yazılan An (u) olarak okunur. Gök Tanrı 60 Yer Tanrı 30 dur. Güneş ise kralın belirleyici sayısı olan 20’dir. Tanrıca İstar’ın sayısı ise Gök Tanrının kızı olması sebebiyle 15 olarak düşünülmüştür⁵⁹. Bu sistem ortaya çıktığı çağın derinliklerinden süzülerek büyük oranda varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.

Ayrıca bilimsel diye nitelenen Sumerlere ait yazıtlarda, bugünün çarpım tablosu ve faiz tablosuna benzetilebilen çeşitli tablolar vardır. Kuşkusuz bunlar hesaplama araçlarıdır. Kazılarda bulunan örnekler okullarda kullanılmak için düzenlenmiştir. Bunlar dönemin matematik bilgisinin düzeyini yansıtmaları açısından son derece önemlidir⁶⁰.

Ölçü birimleri, medeniyet erbabı Mezopotamya kentlerinin vazgeçilmeziydi. Ölçmek demek, nesnelere uzunluk, genişlik, ağırlık gibi açılardan birbiriyle kıyaslamak demektir. İlk başta takılacak ya da bağlanacak nesnelere birbirleriyle karşılaştırılarak ölçülürdü. Oysa endüstri işlemleri karmaşıktıkça, her bir parçayı belli bir ölçüye göre ölçmek daha elverişli oldu. Tekne yaparken, kesilen her bir tahtayı, kumsalda yatan omurganın yanına götürüp ölçmek çok güç bir eylemdi. İlk ölçü birimleri parmak, avuç, kol gibi kişisel ölçü birimleriydi. Oysa hem kesinlik için, hem de çok sayıda işçinin işbirliğini gerektiren toplumsal işçilikte, kişisel ölçüler yetersiz kalmaktaydı. Zira her işçinin kolu aynı uzunlukta değildi. Üstelik alışverişte çuvaların büyüklük farkları haksızlıklar doğurabilirdi. Bu sebeple ölçülerin

⁵⁹ G. Ifrah, *a.g.e.*, s. 232.

⁶⁰ G. Childe, *a.g.e.*, s. 136-137.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

standart olmaları gerekiyordu. Çok geçmeden çeşitli uzunluk, hacim, ağırlık gibi ölçülerin birbirlerine matematiksel bağlantıları bulunması benimsendi, ama gene de eski adları kullanılıyordu; örneğin gez (dirsekten parmak ucuna dek mesafe), karışın bir kaç katı olarak kabul edildi. Böylelikle tıpkı yazı gibi, ölçüler de kurallara dayanmıştır. Ayrıca Eski Sumer alan ölçüleri, ağırlık için de kullanılırdı. Bu sebeple küçük ölçü *ŞE* yani arpaydı, demek ki Sumerlerin kare ölçüsü ilk başta bir tohum ölçüydü. Sumerlerin ilgilendikleri konu, tarlalarına kaç tohum ekebilecekleriydi. Tarlaya, “şu kadar” boş alan kapsar gözüyle bakmazdı, tarla “şu kadar” tohum gereksindiren bir alandı. Ekilemeyen çöller onları hiç ilgilendirmezdi⁶¹.

Netice olarak geometri ve astronomi bilgisinin gelişmesi tahıl ekiminin ne zaman yapılacağı, ürünün ne zaman toplanacağı konusunda takvimler hazırlanması ve matematiksel bilgilerin varlığı da tıpkı yazı gibi uygarlığın temel göstergelerinden biri olmuştur⁶² ve bunlar tapınaklarda yapılan astronomi bulunmuş ve geliştirilmiştir. Tüm bu olumlu gelişmeler Mezopotamya’yı dünya medeniyet tarihi içerisinde önemli merkezlerden birisi haline getirmiştir⁶³.

⁶¹ G. Childe, *a.g.e.*, s. 136-137.

⁶² Sevgi Aktüre, *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.12.

⁶³ Salih Çeçen- L. Gürkan Gökçek, “Sumerce’de Kültür Tarihimize Dair İzler”, Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi, C.I, S.1, Ankara 2005, s.2.

Sonuç

Yapılan arkeolojik ve tarihi araştırmalar ışığında ilk kentlerin kuruluşuyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Nitekim bunlardan birisi olan ilk kentlerin pazar merkezli kuruldukları tezi uzun zamandan beri kabul görürken, yapılan son araştırmalar ve özellikle Göbekli Tepe kazıları kentin tapınak etrafında oluştuğuna dair görüşü destekler mahiyete deliller sunmuştur. Buna göre, önce tapınaklar inşa edilmiş ve avcı toplayıcı insan grupları tapınakların onarım ve temizlik işlerini yürütmek için kalabalık gruplar halinde tapınak çevresinde uzun vakit harcamak zorunda kalınca konutlar yaparak yerleşik hayat düzenine geçmiş ve böylece kentlerin kuruluşunu başlatmışlardır. Diğer taraftan ilk kent devletlerinin ise Mezopotamya'da ortaya çıktığı görüşü ise genel kabul görmektedir. Sumerler tarafından kurulan Mezopotamya kentleri her biri kendi başına bağımsız sınırları belirlenmiş toprak parçalarına sahip, başında tanrının temsilcisi olduğuna inanılan kralları bulunan ve merkezinde *ziggurat* adı verilen tapınakları olan birer küçük devlet görünümündedir. Burada tapınaklar kentin kalbi durumundadır. Kralın idari işlerini yürüttüğü bu mekân aynı zamanda ekonominin idaresinin sağlandığı, eğitim- öğretim işlerinin yürütüldüğü ve astronomi çalışmalarının yapıldığı araştırma merkezleridir. Nitekim yapılan araştırmalar artık ürünün muhafazası için elzem olan depoların, zanaatkârların imal atölyelerinin ve yazıcıların öğrenim gördükleri *é.dub.ba*'ların tapınak ve çevresinde yer aldıklarını ortaya koymuştur. Ayrıca yapılan kazılarda devletin muhasebe kayıtlarının tutulduğu bu mekânda çivi yazısını öğrenmenin yanında bilimsel diye nitelenen bugünün çarpım tablosu ve faiz tablosuna benzetilebilen çeşitli tablolara rastlanmıştır. Kuşkusuz bunlar hesaplama araçlarıdır. Söz konusu matematiksel tabloların okullarda kullanılmak için düzenlenmiş olduğu düşünülmektedir. Bunlar dönemin matematik çalışmaları ve bilgisinin düzeyini yansıtmaları açısından son derece önemlidir.

Tapınağın diğer bir özelliği ise uzman kadrosuyla astronomi araştırmaları yapmak ve gök bilimindeki çalışmalarıyla mevsimsel değişimleri tespit etmek böylece ekim-hasat vakitlerini kararlaştırmanın yanı sıra kralların sefer zamanlarını belirleyen raporlar

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

hazırlamaktır. Bu amaçla gök cisimleri ve yıldız takımlarının yörüngedeki hareket alanlarını sürekli gözlemlenerek göksel bilimin temeli atılmıştır. Ayrıca Sumerlerin matematikte 60 tabanlı sayı sistemini kullanmalarının astronomi çalışmalarıyla yakından ilgili olduğu kabul edilmektedir. Zira onlar gökyüzünün yeryüzü düzlemine yansımasının 360° olduğuna inanmışlardır. Kullandıkları sayısal sistemin temeli olan 60 sayısı da 360'ın bölünenlerindedir.

Kaynakça

- AKTÜRE, Sevgi, 2003, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- AKTÜRE, Sevgi, 1997, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ASLANOĞLU, Rana A., 2000, *Kent İklim ve Küreselleşme*, Ezgi Kitapevi, Bursa.
- ATEŞ, Hamza-Soner Ünal, 2004, "Devlet'in Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat", *Bilgi Dergisi*, S. 8. (21-42)
- BİLGİÇ, Emin, 1982, "Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerlilerin Tarihi, Kültür ve Medeniyetleri", *Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Armağan Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- CHILDE, Gordon, 2006, *Kendini Yaratan İnsan*, (Çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul.
- COLLINS, Andrew, 2016, *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, (Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul.
- ÇEÇEN, Salih-L.Gürkan Gökçek, 2005, " Sumerce'de Kültür Tarihimize Dair İzler", *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, C.I, S.1, Ankara, s.1-7.
- ELIADE, Mircea, 2015, *Dinler Tarihine Giriş*, (Çev. Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- FREDERIC, C. Lane-Eric F. Goldman-Erling M. Hunt, 1954, *The World's History*, Harcourt Brace and Company, New York.
- GÜNDÜZ, Altay, 2002, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yayınları, İstanbul.
- HARARI, Yuval Noah, 2015, *Sapiens*, (Çev. Ertuğrul Genç), Kolektif Kitap, İstanbul.
- HARMANŞAH, Ömür, 2015, *Eski Yakındoğu'da Kant, Bellek, Anıt*, (Çev. Fügen Yavuz), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- IFRAH, Georges, 2016, *Rakamların Evrensel Tarihi*, C. 1, Alfa Bilim Yayınları, İstanbul.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

JAMES P.-SLUIJS M. A. V., 2008, “Ziggurats, Colors and Planets: Rawlinson Revisited”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 60. (57-79)

KILIÇ, Yusuf, 2009, “Eski Ön Asya Toplumlarında Yazı ve Dil Etkileşimi”, *Pamukkale University Journal of Social Institute*, S. 4. (123-149)

KILIÇ, Yusuf-Elvan Eser (2016). “Eskiçağ Düşüncesi ve Kutsal Kitaplarda Yedi Sembolizmi”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/11 Summer. (77-98)

KINAL, Füzuran, 1969, “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 12-13. (1-14)

KRAMER, Samuel N., 1998, *Tarih Sümer’de Başlar*, (çev. Muazzez İlmiye Çığ), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

LANDSBERGER, Benno, 1945, “Sümerliler in Kültür Sahasındaki Başarıları”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 3, S. 2, Ankara.

MAZI, Fikret, 2008, “Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 10. Hatay.

MEMİŞ, Ekrem, 2006, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitapevi, Bursa.

OATES, Joan, 2004, *Babil*, (çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, Ankara.

ORBAŞ, İbrahim, 2005, “Bilim Tarihi İçinde Tarım Tarihinin Yeri ve Önemi”, *Üniversite ve Toplum Dergisi*, C. 5, S. 1.

SAYILI, Aydın, 1991, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK. Basımevi, Ankara.

SCHMIDT, Klaus, 2012, *Batiya Doğru Akan Nehir*, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.

SEPİCİ, Levent, 2013, *Göbekli Tepe*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul.

ŞENEL, Alaeddin, 1991, *İlkel Topuluklardan Uygar Topluma*, V Yayınları, Ankara.

TEKOĞLU, Recai, 2013, “Yazının Tarihi ve Anadolu’ya Gelişi”, *Aktüel Arkeoloji*, S. 36. (18-22)

TEVRAT, 2009, *Kitabı Mukaddes Şirketi*, İstanbul.

ZARARSIZ, İsmail - Mustafa Sarsılmaz, 2005, “Profrontal Korteks”, *Anatomi Dergisi*, Elazığ 2005. (232-237)

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kılıç/atdd / 0000-0001-8024-8521-Eser/atdd/0000-0001-5527-5413

Makale Başv. Tarihi:08/09/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017